

Giovanni Rizzuto

Denkend
aan
niets

Naar een filosofie voorbij ietsisme en nihilisme

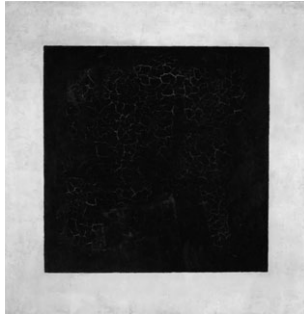
ISVW UITGEVERS

Giovanni Rizzuto

Denkend aan Niets

NAAR EEN FILOSOFIE VOORBIJ 'IETSISME' EN NIHILISME

ISVW UITGEVERS

Voor Merthe

Het is de ontzetting die zich uit zichzelf voortbrengt, de verlamrende verschrikking van het ongrijpbare niet-iets dat geen vorm heeft en de grenzen van ons denken stukvreet.

Gustav Meyrink

En ik ben zo verbijsterd door de nietigheid van alle dingen en de toestand waarin de mensen verkeren als alle passies gestorven zijn ...dat ik buiten mezelf raak als ik bedenk dat ook mijn wanhoop een niets is.

Giacomo Leopardi

Nieuwe gevechten.- Toen Boeddha dood was, vertoonde men nog eeuwenlang zijn schaduw in een grot-een enorme, huiveringwekkende schaduw. God is dood: maar zoals de menselijke aard nu eenmaal is, zullen er wellicht nog millennia lang grotten bestaan, waarin men zijn schaduw vertoont.- En wij- we moeten ook nog zijn schaduw overwinnen

Friedrich Nietzsche

If you look at zero you see nothing; but look through it and you will see the world.

Robert Kaplan

Inhoud

0. INLEIDING

7

I. TO BE OR NOT TO BE

Het leerdicht van Parmenides

13

II. EEN ANDER LIED VAN SCHIJN EN WEZEN

Parmenides en de onderwereld

29

III. DE ILLUSIE VAN GOD'S-EYE-VIEW

Van één waarheid naar vele waarheden

41

IV. DENKEND AAN NIETS

Kleine geschiedenis van het nihilisme

55

V. EEUWIGE WEDERKEER OF ZIJN?

Nietzsche en Heidegger

75

VI. THEATRUM MUNDI

Het absurde, blasfemische en extatische niets

99

VII. DE MISLUKTE VADERMOORD

Parmenides revisited

119

VIII. HET BEGRAAFPLAATSGEVOEL

Canetti en het gewelddadige niets

133

IX. BIJNA NIETS: BOEDDHISTISCH 'NIHILISME'

Leegte als volheid en volheid als leegte

145

X. SEINS- OF NICHTSVERGESSENHEIT?

De school van Kyoto

159

XI. TWEE ESTHETISCHE PARADIGMA'S

Het grote en kleine sublieme

175

XII. SUBLIEME STILTE TUSSEN GEBEURTENISSEN

De filosofie van meneer Palomar

191

XIII. ONDER ONS GEZEGD EN GEZWEGEN

Negatieve theologie, poststructuralisme en zen

203

XIV. DE NUL-GRAAD VAN HET DENKEN

Naar een post-nihilistische filosofie

221

Verantwoording

235

Verantwoording afbeelding

236

Literatuur

237

Noten

244

Inleiding

O mstreeks 1643 maakte de Italiaanse natuurkundige Torricelli experimenteel een einde aan het tweeduizend jaar oude denkbeeld dat de natuur het vacuüm zou verafschuwen. Hij deed dit door een volle kwikbuis met de opening naar beneden in een bad met kwik te steken. Het resultaat was dat het kwik in de buis zakte en Torricelli tot de enige juiste conclusie kwam, namelijk dat de ruimte op de plaats waar het kwik was gedaald leeg moest zijn. Niet veel later toonde de Duitse natuurkundige von Guericke zelfs de uitzonderlijke fysieke kracht van dit ogenschijnlijke niets aan. Twee halve bollen die tegen elkaar werden geplaatst en vervolgens vacuüm getrokken, bleken bestand tegen de kracht van maar liefst acht paarden. Hoe kon iets dat niet bestaat zo koppig weerstand bieden? De natuurwetenschap werd geconfronteerd met een onverklaarbare, maar bovenal zorgwekkende bevinding die diepe wijsgerige en existentiële wortels bleek te hebben. Wat de wijsbegeerte betreft gaf de logische ongerijmdheid van het vacuüm, als voorbeeld van niets dat toch iets is, al vanaf de Grieken aanzet tot denken. Sinds de presocratische filosoof Parmenides wisten alle natuurfilosofen dat voorzichtigheid geboden is bij ontkenningen. Zo werd een uitspraak als ‘de tafel is niet zwart’ opgevat als bevestiging en ontkenning van het bestaan van dezelfde tafel. Wij zouden de uitspraak herschrijven als ‘de tafel is niet-zwart’, hiermee te kennen gevend dat de ontkenning slaat op het predicaat ‘zwart’ en niet op ‘tafel’. Dit lijkt een eenvoudig te weerleggen ongerijmdheid, die te wijten is aan de dubbelzinnigheid van het koppelwerkwoord ‘is’. Maar van hoeveel zaken in ons dagelijks leven nemen we het zijn of bestaan niet aan, terwijl ze in strikte zin niet zijn? Worden en verandering zijn daar voorbeelden van. We ervaren weliswaar dat alles verandert, maar na enig nadenken stuiten we op onoverkomelijke paradoxen. Immers, wat is verandering anders dan een overgang van zijn naar (nog) niet-zijn? Maar wanneer niet-zijn niet bestaat, kan er ook geen sprake zijn van een dergelijke overgang. We moeten concluderen dat de werkelijkheid noch ontstaat noch vergaat, omdat

dit het concept 'niet-zijn' impliceert. Blijkbaar kunnen we alleen denken in termen van dat wat is en niet in dat wat niet is, terwijl de zintuiglijke ervaring ons dwingt beide aan te nemen.

In hoofdstuk 1 zullen we aandacht besteden aan de presocratische natuurfilosofie die al in een vroeg stadium uitmondt in de ongemakkelijke aporieën van Parmenides. Ook behandelen we kort de interpretaties die Nietzsche en Heidegger geven van dit prille wijsgerige begin. De invloed van Parmenides op de westerse filosofie en wetenschap valt niet te onderschatten. Vanaf Plato en Aristoteles proberen filosofen op alle mogelijke manieren 'de verschijnselen te redden' (Plato) door het niet-zijn te herdefiniëren als onvolkomen of potentieel zijn. Het niet-zijn in absolute zin kan namelijk onmogelijk bestaan. In zijn *Physica* formuleert Aristoteles op basis van deze onmogelijkheid een *horror vacui*-theorie. Hoewel hij probeert aan te tonen dat wanneer we een vacuüm aannemen dit aanleiding geeft tot fysische ongerijmdheden, komt zijn uitgangspunt ongetwijfeld voort uit een negatieve stemming. Wij beweren zelfs dat deze stemming ten grondslag ligt aan de westerse ontologica, of logica van het zijn en metafysica. Niet voor niets werd er gesproken van *horror vacui* of *nature abhorret vacuum* (de natuur verafschuwt het vacuüm). Horror en afschuw drukken een antropologisch ongemak uit dat op de kosmos werd geprojecteerd en zeer waarschijnlijk al een rol speelde in de abstracte ontologie van Parmenides. In hoofdstuk 2 willen we aannemelijk maken dat Parmenides, of op zijn minst de receptie van zijn denken, verantwoordelijk is voor de dialectiek van zijn en niet-zijn als bepalend kenmerk van de westerse wijsbegeerte. Als gevolg hiervan kan er maar één waarheid of zijn bestaan, die bovendien voor ons denken transparant is en onwaarheid of niet-zijn uitsluit. De ontologie van Parmenides en nihilisme zijn met elkaar verbonden als keerzijden van dezelfde medaille. Zolang er een zijn of waarheid is waarin we ons 'geloof' hebben geïnvesteerd, kan het niet-zijn buiten de deur gehouden worden. Maar wanneer er twijfels rijzen, doemt het spookbeeld van het nihilisme onmiddellijk op. Het is zijn of niet zijn, een derde mogelijkheid is er niet (*tertium non datur*), althans zo lijkt het. Toch zullen we zien dat er wel degelijk een *tertium datur* bestaat aan gene zijde van zijn en niet-zijn, of 'ietsisme' en nihilisme.

Parmenides' binaire ontologica van zijn of niet-zijn kwam niet uit de lucht vallen. Zij is een radicalisering van de Griekse afkeer van alles wat met rede en maat spot, zoals het irrationele, het oneindige en het vormenloze. De uitspraak van Pascal dat de oneindige ruimten hem met angst vervullen, is hier een latere verwoording van. Van deze denker

loopt er een lijn naar Nietzsche, Kierkegaard, Heidegger en andere (literaire) auteurs die de angst voor het absurde in hun werk thematiseren. Wat zij gemeen hebben is dat het niets, als ontkenning van een als positief opgevat zijn, een negatieve connotatie krijgt. Deze negatieve betekenis zal als ‘nihilisme’ door blijven werken in de geschiedenis van het westerse denken. In hoofdstuk 4 gaan we op deze geschiedenis in, terwijl hoofdstuk 5 aandacht besteedt aan de vraag welke plaats het niets en het nihilisme in het werk van Nietzsche en Heidegger innemen. In hoofdstuk 6 behandelen we verschillende gedaanten van het niets zoals het absurde, het blasfemische en extatische niets. In hoofdstuk 7 keren we terug naar het nihilisme-probleem met de Italiaanse filosoof Severino, die in zijn omvangrijke oeuvre het zijn van Parmenides in ere tracht te herstellen. Waar Severino niet-zijn en verandering ontmaskert als cognitieve illusies, vormt de dood voor Elias Canetti een literaire obsessie waar hij, als een moderne Don Quichot, de strijd tegen aanbindt. We zullen zijn megalomane poging het geweld van de dood te bezweren met het tegengeweld van zijn pen in hoofdstuk 8 behandelen.

Ook in de kunst en esthetica wordt het begrip ‘*horror vacui*’ soms gebruikt. De kunstcriticus Mario Praz introduceerde het als eerste als karakterisering van het interieur uit de Victoriaanse tijd met zijn barokke decoratie dwang. Het visuele veld wordt daar overladen met vormen en versieringen om te voorkomen dat de blik meegezogen wordt in de afgrond van het amorf. Dit vroeg natuurlijk om een tegenreactie van avant-garde kunststromingen, die juist de expressieve kracht van het kleur- en vormloze wilden benadrukken. Door de (herkenbare) vorm los te laten ontstaat er zo een andere beeldtaal die een nieuwe en frisse ervaring van de werkelijkheid mogelijk maakt. Bovendien wordt men gevoeliger voor wat ‘onder’ of ‘achter’ de vorm schuilgaat als bron of mogelijkheidsvaarde ervan. Dit ‘minimalisme’ vormt eveneens de achtergrond van de Chinese en Japanse esthetica en filosofie. Hier abstraheert men de vorm zoveel mogelijk als expressie van, of opening voor een werkelijkheidservaring die in het taoïsme en boeddhisme wordt nagestreefd. Dit heeft gevolgen voor de waardering van niet-zijn, niets of de leegte. Waar deze in de westerse wijsbegeerte en kunst wordt gemeden en negatief gewaardeerd, gebeurt hier het omgekeerde. Japanse esthetische categorieën als *mono no aware* en *wabi-sabi* illustreren dit. Deze concepten proberen tegengestelde en elkaar uitsluitende aspecten van de werkelijkheid, zoals leegte en vorm, schoonheid en lelijkheid, perfectie en imperfectie met elkaar te verzoenen:

The closer things get to nonexistence, the more exquisite and evocative they become. Consequently to experience wabi-sabi means you have to slow way down, be patient, and look very closely.¹

In tegenstelling tot de westerse kunst, waar men de nadruk legt op absolute schoonheid en het sublieme, is hier sprake van wat we het kleine sublieme zullen noemen. Het macro- en microsublieme staan in beide esthetische tradities radicaal en onverzoenbaar tegenover elkaar. *Mono no aware* en *wabi-sabi* hebben, zoals uit de aangehaalde tekst blijkt, ook gevolgen voor onze houding tegenover vergankelijkheid en dood. Vergankelijkheid wordt meegenomen en meegewogen in de esthetische waardering van de dingen en maakt deel uit van het kleine sublieme. Daarbij worden twee uitersten vermeden. Aan de ene kant staat de houding die voortdurend herinnert aan onze sterfelijkheid en aanmaant tot *memento mori*, zoals in de *vanitas* stillevens uit de zeventiende eeuw. Het andere uiterste is een ontkenning van de dood door een krampachtig vastklampen aan het leven alsof het eeuwig zal duren. In de Japanse esthetica zijn leven en dood, niets en iets daarentegen op subtiële wijze met elkaar vervlochten. Dit uit zich in een verhoogde gevoeligheid voor de esthetische kwaliteiten van onvolmaaktheid, breekbaarheid en verval. Dit betekent natuurlijk niet dat Japanners niet treuren om hun doden, of dat ze een emotie als melancholie niet kennen. Integendeel, juist doordat er sprake is van een uitzonderlijk ontwikkeld gevoel voor vergankelijkheid is weemoed wellicht de nationale basisemotie van de Japanner. Het jaarlijkse ritueel (*hanami*) waarbij horden Japanners op pad gaan om te genieten van de kortstondige schoonheid van de kersenbloesem (*sakura*), is daar een illustratie van. Bij hen is er blijkbaar eerder sprake van *amor vacui* dan van *horror vacui*. Door oog te hebben voor niet-zijn en vergankelijkheid wint het leven aan diepte en schoonheid. In hoofdstuk 11 confronteren we het grote sublieme van de westerse esthetica met het kleine sublieme van de Japanse esthetica. Het uitgangspunt van het boeddhisme is bij uitstek de aandacht voor vergankelijkheid en lijden. Vooral het *Mahāyāna* boeddhisme verbindt deze ideeën met het concept 'leegte' (*sūnyatā* of *myo*). Had dit begrip eerst betrekking op de afwezigheid van een permanente substantie, zoals het zelf of de materie, later krijgt het een metafysische invulling en wordt het opgevat als de bron van zijn en niet-zijn. Leegte is een paradoxale notie. Realisatie van de leegte voorbij zijn en niet-zijn maar *in* deze wereld, is de opdracht van het (zen-)boeddhisme. In hoofdstuk 9 gaan we na hoe en op welke wijze het niets opgevat als leegte ook positief gewaardeerd kan wor-

den. Tevens zullen we zien hoe de interpretatie van leegte binnen de verschillende boeddhistische stromingen varieert. In hoofdstuk 10 richten we onze aandacht op de interpretatie van de leegte als *nihil positivum* binnen de Japanse School van Kyoto. In hoofdstuk 12 en 13 laten we het concept leegte een gesprek aangaan met Italo Calvino, postmoderne filosofie en negatieve theologie. Deze theologie heeft als een mystieke onderstroom van het christendom al in een vroeg stadium getracht de keuze tussen zijn en niet-zijn te vermijden door God te denken als het absolute Niets. Sommige postmoderne denkers komen er verrassend dichtbij in de buurt wanneer ze stellen dat de betekenis die wij geven door middel van taal altijd een niet-articuleerbare ‘rest’ veronderstelt. In het laatste hoofdstuk stellen we de vraag of en in welke mate het nihilisme gekeerd kan worden zonder terug te keren tot het zijn van Parmenides. We denken steeds in termen van zijn of niet-zijn. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de discussie rond het ‘ietsisme’ naar aanleiding van een artikel van Ronald Plasterk. Daarin legt hij de verdedigers van het ‘ietsisme’ de volgende redenering in de mond: *Er moet toch iets zijn? Het zou toch jammer zijn als er verder niets was. Na de dood helemaal afgelopen, dat lijkt me zo kaal.*² De kortst mogelijke samenvatting van dit boek is dat het huidige nihilisme alleen een halt toegeroepen kan worden door een positieve bepaling van het niets als bron van zijn en niet-zijn. Dit vereist een nieuwe manier van denken waartoe sommige westerse- maar met name niet-westerse filosofen al een eerste aanzet hebben gegeven.

Omstreeks 1643 toonde de Italiaanse natuurkundige Torricelli aan dat er lege ruimte bestond. Het was mogelijk een vacuüm te creëren in een glazen buis. Maar wat zat er eigenlijk in die lege buis? Het Niets zelf? Het was een beangstigende gedachte. De natuurwetenschap werd geconfronteerd met een onverklaarbare maar bovenal zorgwekkende bevinding die diepe wijsgerige en existentiële wortels bleek te hebben.

Terwijl wetenschappers concludeerden dat het heelal heel veel 'niets' bevat, beschreef Nietzsche dat het bevrijdend is om je te realiseren dat er 'niets is'; geen God, geen vooraf gegeven zin; alleen leegte. Die leegte kan de mens vullen naar eigen inzicht. Dat is de blijde boodschap van het nihilisme, tenminste volgens Nietzsche. Maar helemaal blij werd de moderne mens niet van het overweldigende niets, concludeert Giovanni Rizzuto in dit boek. Is het tijd voor een post-nihilistische filosofie?

